

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Band: 58 (1944)

Artikel: Memorandum davart la crisa linguistica della Sutselva
Autor: Gangale, G.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-213608>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 13.10.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Memorandum davart la crisa linguistica della Sutselva

da dr. Gangale, Kopenhagen.

Enteifer paucas jamnas vegn a vegnir squitschaus in cudi-schet: «Reglas da leger pigl Rumántsches da Sutselva». Quei cudi-schet ei luvraus or da mei.

In filolog iester che surprena semegliontas responsabladas ortograficas e prenda cheutras posiziun ellas maina caladas cum-battas linguisticas en tiara romontscha, ha il duer de fierer aviartamein sias hartas sin meisa e gir quei ch'el tratgi. Quei fetschel jeu cheu.

I.

Suenter miu manegiar havess' ins stuiu haver mo *in* lungatg communabel per tuts romontschs.

Teoreticamein havess quei lungatg communabel stuiu esser da ditg il romontsch de Cuera e della Sutselva sco il lungatg che cumpeglia organicamein las atgnadats dil Sursilvan e dil Ladin. Mo l'istoria en general e l'istoria dils lungatgs en particular va buc adina las vias ch'ella stuess ir: ed il medem ei daventau en nies cass.

Leu encunter, dil pugn de vesta dil dretg (de jure) d'in dretg contonschii atras survetschs historics, havess stuiu esser il ladin lungatg communabel dils Romontschs. Tier ils ladins audan numnadamein l'iniziativa e las scaffiziuns culturalas enten l'istoria dil Romontsch.

Mo ils ladins han malventireivlamein giu a l'entschatta de lur literatura dus gronds scripturs enstagl in; il dualissem ortografic Bifrun-Champell, puter-vallader, ha fatg fleivels els encunter l'italianisaziun e ordeifer en lur plans de conquista culturala della Retoromania. Vitier ei vegnius il discletg dil protestantissem el Grischun central. La ladinisaziun della Sutselva ei perquei buc ida

plinavon che Bravuogn, ed ils bandirels della Ladinia che ein se-tschentai pli tard da tschella vart dell' aua han stuiu prender si il lungatg della tiara sch'els han vuliu esser levon per la cultura dils auters.

Mo il lungatg communabel romontsch de facto ei il Sursilvan pertgei (nunditgont il fatg — era fetg empurtonts — ch'el ei lexicalmein il lungatg romontsch megler cussalvaus) quei, silmeins entochen oz, ei il lungatg della maioritad. Quei sa e sto veser en in calvinist sco jeu e jeu creiel che era in mohamedan savess veser en quei.

Ins sa rispunder che il principi della maioritad gioghi buc ina rolla en vossa tiara nua tuts han ils medems dretgs. Quei ei ver, bien e bi. Mo ei dat biaras caussas nua ins sto tuttina schar valer il principi della maioritad: per exempel cur ch'ins sto squitschar ina inscripziun officiala ed ins ha plaz mo per ina e buc per treis variantas linguisticas. Pil rest numnadamein in svizzer de num J. J. Rousseau ha luvrau or il principi della maioritad en siu Contrat Social ed el fuva segiramein in bien democrat, sch'el ei staus sez il bab de tuttas democrazias.

Mo sch'ins ha tonaton stuiu — muort la gronda muntada historica e atgnadad culturala dil Ladin — dar a lez ina situaziun paritetica sper il lungatg della maioritad, quei ei ina dueivla excepziun ch'ins ha fatg ed ch'ins ha saviu far mo ina gada.

II.

Pia, sche d'ina vart stuess il Grischun central, sco «mender», dar giu ses siemis paritetics enviars ils dus vegls lungatgs della Surselva e della Ladinia, stuess d'otra vart la Surselva catolica dar giu ses dretgs d'investitura culturala sil Surmir: il fatg nunsnegabel ch'il Surmir hagi survegniu sia cultura dalla Surselva ligia buc quel a lezza per igl avegnir. Era la Finlandia ha survegniu sia cultura dalla Svezia mo ella ha entschiet a viver sco Finlandia per cura ch'ella ha rut sias relaziuns cul lungatg della Svezia. En nies temps ston ils giuvens — e ils giuvens pievels — vegnir tratgs si cun metoda liberala e buc per camond.

Per quei che resguarda la Sutselva protestanta, dat ei buc prighel che ils protestants della Surselva reclomien lur dretgs de «vassalladi» cultural sur la Sutselva. Sch'els han fatg puccau, ei quel

staus ina libertad che tonscheva sur ils tiarms della indifferenzia; ussa train els ordlunder cun curascha las consequenzias, sorprendan quellas e gidan als Sursilvans tier lur indipendenza, tier lur zavrada dal lungatg de Stiafen Gabriel. Jeu stoi dar tier enzatgei.

Jeu mez hai se viult en quels gis aunc ina gada tiers ils vegls cudischs de Molitor, de Grassi, de Conradi, de Carisch, de tuts quels reformai che han duvrau il Sursilvan de Stiafen Gabriel per la Sutselva; quei hai jeu fatg suenter in agen sentiment sco sche jeu stuess rogar els per perdun de quei che jeu fetsch. Jeu hai sesentiu sco in ingeniur jester che sto siglientar in caplutta de campagna per arver ina nova via. Mo jeu fetschel tonaton miu duer d'ingeniur.

Mo co sa in carstgaun co jeu, che prenda — atras il sura detg — ina posiziun aschi radicalmein tschalovra, daventar (co ins vegn a veser) in dils conresponsabels della naschida dil lungatg de scartira della Sutselva?

La caussa stat aschia: jeu hai en quella caussa che la cronica de damaun vegn a numnar la sollevada dil Grischun central encunter la Surselva, ventireivlamein la davosa e la pli pintga part.

Cura che jeu hai survegniu a Kopenhagen enzacons onns vargai las Normas ed ils cudischs de scola de Surmir hai sevilau encunter ils rebelladers, mo haiel detg: speranza che Schons e la Tumliestga restien fideivels a la Surselva. Cur che avon quatter meins sundel vegnius cheu ed hai entgiert che quels de Schons paregiavan era lur Normas e lur «Skisma» sundel jeu buc staus leds de quella nova, mo hai tonaton sminau ch'ei dava el Grischun central ina crisa linguistica pli greva de quei che jeu savessi separtertgar or da Kopenhagen, ina crisa ch'ins stueva intercurir senza antipatia ni simpatia, gie, era senza seprender puccau de sias atgnas simpatias. Pertgei che setracta buc dil Sursilvan ni dil Surmiran ni dil Ladin, mo dil Retoromontsch.

Jeu hai numnadamein viu en che sche la Sutselva suenter la zavrada de Schons setila anavos da tschella vart della Muntogna, aschia daventa la Tumliestga (quei vul gir la punt denter la Retoromania Orientala e Occidentala) «Niemandslan». Ed esser «Niemandslan» oz munta per la Tumliestga daventar tudestga damaun, e la germanisaziun della Tumliestga munta la spartgida della Retoromania en duas inslas linguisticas entochen il giuvenessengi.

Sco filolog che sto enconuscher la muntada che la Retoromania, sco davos rest d'ina cultura latina ed alpina, posseda per l'Europa haiel priu sco mia obligaziun d'encurir ils mieds per pertgirar la Tumliestga encunter la germanisaziun.

Gl'emprem haiel jeu mez patertgau ch'ins savess far quei cul Sursilvan. Mo cheu suonda la cuorta historia della nunspitgada, mo tonaton logica, sviluppaziun de mes patratgs tier ina outra conclusiun.

III.

Sa il Sursilvan pertgirar «hic et nunc» la Tumliestga encunter la germanisaziun?

Quei savein nus buc pil mument. Mo nus savein che ni la Surselva catolica ni la protestanta han saviu (schebein forsa voliu) far quei.

La Muntogna (deno Prez) e la mesadad della Tumliestga ein idas numnadamein piarsas els davos 40 onns, els temps della cum-batta per la dustonza dil Romontsch. E la germanisaziun della Sutselva sa buc vegnir menada anavos tier l'industria dils jasters, sco per l'Engiadina. Era buc san esser ils tudestgs la cuolpa de quei, pertgei tudestgs dat ei dapertut ella Retoromania. La biala metoda apostolica dil Dr. Augustin de semnar, sco il semnader digl Evangeli, il Sursilvan tras vitgs ed uclauns della Sutselva ha mus-sau malventireivlamein che la pli gronda part dil sem sursilvan ei curdaus sin terratsch nunfritgeivel, ni (pli exactamein) davantau nunfritgeivel pertgei maina arau endretg.

Las raschuns della «terrada» dil Sursilvan san vegnir anfladas sche nus mirein atras ils mieds de dustonza e de derasaziun davart ils quals in lungatg de scartira sa quintar.

Els ein tschun: l'autoridad dil stadi, l'autoridad della baselgia, l'autoridad spirtala d'ina litteratura ni d'in grond scribent, la schurnalistica, la scola.

Vid ils pievels liberals e democratics ein oz il stadi e baselgia buca pli menaders de caussas culturalas, lur autoridad ei en digren, mo en la medema proporziun ei en carschen l'autoridad della schurnalistica, la schinumnada vusch dil pievel sez. La derasaziun senza della litteratura ei en nies temps daventada ina funcziun della schurnalistica. En nies cass spezial ei pia buc il stadi che sto pertgi-

rar il Romontsch en Tumliestga, mo il pievel romontsch della Tumliestga che sa, sch'el vul, giavischar igl agid digl stadi. Ed il fatg che quel fetschi quei búc, ch'el semuenti buc sco fan per exempel ils Romontschs dell' Engiadina, ei, jeu stun mal, buc ina buna enzenna per la popularitad dil Sursilvan en Sutselva.

La baselgia catolica savess haver era en nos temps ina tscherta autoritad morala era en caussas culturalas, mo il lungatg della baselgia catolica ei il latin, buc il romontsch Sursilvan. Lez ei mo in mied modest de secapientscha cul pievel.

D'otra vart ei la baselgia protestanta reformada ina baselgia drizzada sin basa democratica. Leu fa il pievel la baselgia, buc la baselgia il pievel. Ella ha schon giugau sia gronda rolla ella Foppa cura ch'il pievel della reforma patertgava per romontsch. Mo ussa preferescha il pievel della Sutselva (che ha letga denter in priedi en dus lungatgs jasters, il tudestg de scartira ni il Sursilvan) natiralmein in priedi per tudestg de scartira, pertgei quei ei in lungatg ch'el enconuscha avunda tras las gasettas de mintga gi ferton ch'el vesa derar enzitgei scret per Sursilvan. Ed il plevon sto sedrizzar suenter il pievel sch'el vul vegnir tschernius sco plevon. Pia era en quei cass vegnin nus aunc ina gada tier la medema raschun della crisa Sutsilvana, il pievel sez. Il stadi e la baselgia san far enzatgei pil lungatg, *mo* sch'il pievel interessau giavischa quei. Mo tgi ni tgei scaffescha ni drezza ni fa ils giavischs e ils patratgs d'in pievel en nies temps?

La schurnalistica.

Tgeininas ein las condiziuns sinaquei la pressa contonschi sia finamira?

Ch'ella seigi fetg sviluppada, derasada e legida.

Sch'ins patratga per exempel che l'Islanda, ina tiara cun in pievel de 120 000 olmas ha pli che siatonta publicaziuns periodicas, ordlunder tschun gasettas per mintga gi, capesch' ins la renaschientscha dil lungatg islandes che avon tschunconta onns fuva miez danisau. Mo renaschientscha ei in plaid fetg mudest per quei cass.

Quei ei ina victorgia linguistica senza paregl. Il lungatg islandes ei numnadamein oz il lungatg pli purifichaus dil mund; egl islandes dat ei buca plaids internaziunals.

Mo sche nus turnein puspei tier la dumonda dil romontsch en Sutselva stuein nus bugen ni nuidis enconuscher che la pressa ro-

montscha sursilvana (ieu manegel cunzun la protestanta, pertgei ils catolics ein minoritad enten Schons e Tumliestga) seigi ni fetg sviluppada per sesezza ni fetg derasada u legida en Sutselva; e la litteratura (priu or il bi calender «Per mintga gi») aunc meins. La litteratura sursilvana che, schege nunsustenida da ina schurnalistica ferma, *ha ina valeta tradiziunala per mintga Sursilvan della Cadi e della Foppa*, ei encuntercomi in curiosum per la maioritad dils Sutsilvans. Enzacons scolai legian ella, mo cura che ils catolics de Pasqual vulan capir endretg las ovras de Muoth ni de G. M. Nay ston els far diever dils pigns glossaris tschentai vi de quels pils Sutsilvans: gest sco en scola.

E cura che quels scolai ston scriver ina brev han els pli maneivel de scriver quella per tudestg: e cura che quels medems scolai ston tschintschar sursilvan cun in jester sco jeu encueran els ils plaids sco sche els stuessen tschintschar franzos: entochen che quei jester roga els de far il plascher e tschintschar semplamein lur dialect: e lura finalmein han ins il plascher de saver tedlar in carstgaun tschintschond buc sulettamein culs organs vocals mo cun l'olma.

Jeu requentel quei buc per mussar marveglias: Quei cass ei normals per tuts ils lungatgs malsaus, mo jeu fetsch quei sulettamein per mussar nua ch'ei schai la ragisch della malsogna.

IV.

La davosa dustonza dil Sursilvan en Tumliestga fuss la scola. Ei dat en Tumliestga enzacontas scolas nua che vegn mussau il Sursilvan in per uras per jamna en las empremas classas, mo quella ein en lur endrez actual in spiegel della situaziun linguistica dil respectiv vitg, ellas midan buc quella. Lur malsogna ha num anemia. Cur ch'il vitg vegn a vegnir germanisau cal' ins cun las duas uras romontschas ed aschia «consumatum est».

Ins savess rispunder: nus savessen midar quei endrez, studiar ina acziun de sursilvanisaziun.

Quei ei oreifer. Tschentein nus ordavon l'hipotesa che scolars e scolasts della Tumliestga da damaun naven sedettien senza paus ni ruaus la pli gronda breigia per sursilvanisar sesez e lur scolars.

Tgei schabegia pia suenter diesch onns? Che tuts ils scolars tumliestgins *san* oreifer sursilvan.

Mo tgei vegnan a tschintschar quels scolars sin gassa ed en casa? Natiralmein, lur dialect. Tgeinin buob tumliestgin ughegiass de gir a siu bab: «jeu hai pertgirau las cauras» enstagl de gir: «eu ve partgiro las tgoras»? E tginina matta a sia mumma: «jeu hai anflau la capiala digl aug» enstagl de gir: «eu ve catto la capeala digl oc»?

Pia els vegnessen a plidar vinavon lur dialect sco vivon. Mo tgi ni tgei stuess pertgirar quei dialect, in dialect tschintschau aunc mo en siat vitgs tschinclai da vitgs germanisai e sezs penetrai da casadas tudestgas?

Stuessen gidar quei dialect las enconuschientschas dil Sursilvan da scola? Na, il cuntrari. Quei ei in vegl factum ch'ils lungatgs de scartira lavagan ils dialects.

Aschia dat ei buc outra pusseivladat che quei dialect sesligi bufatg bufatg enten l'auter dialect pli ferm che quels scolars bilinguistics enconuschan tuts, il «Schwyzerdütsch». Ordaquei perschenda la conclusiun paradoxala che suenter diesch onns de sursilvanisaziun quels medems affons che san leger oreifer en scola il Sursilvan tschontschan a casa e sin gassa il «Schwyzerdütsch». Mo vinavon.

Tgei savessen quels affons, quels fegls de purs far cun lur Sursilvan de scola? Havessen els diever da quei en lur vitgs, nua els, per la pli gronda part, ston viver? — Na. Havessen diever da quei per lur viadis a Tusaun ni Cuera? — Na. Mo in lungatg che vegn buc duvraus miera en nossa memorgia. Quei sa mintgin che ha empriu in lungatg jester e maina duvrau el.

Ordaquei savein nus concluder: Quella generaziun che enten diesch onns — suenter nossa hipotesa de sursilvanisaziun al tschien per tschien — vegn a saver oreifer Sursilvan da scola, vegn enten trenta onns ad haver emblidau quel ed esser tschien per tschien tudestga.

Ina experienza balcanica savess ins cumparigliar cun niz. En Macedonia viva in pievel che ils filologs han numnau macedorumen. Quels tschontschan in dialect rumen, mo quei ei tuttina fetg auter ch'il Rumen de scartira. Per spindrar quei lungatg or dalla grecisaziun ha la regenza de Bucarest tschentau si scolars rumenas e dau or cudischs rumens de scola. La resultonza ei stada clara: Al process de grecisaziun chi'ns vuleva leutras untgir ei ius pli spertamein vinavon.

Na. Il sursilvan havess stuii entscheiver la lavur d'assimilaziun avon tschien onns cura che la Tumliestga fuva buca tschinclada da vitgs germanisai, cura ch'ils tudestgs sezs fuvan aunc buc de casa en Tumliestga. Ussa ei memia tard.

V.

Nus essan ussa rivai tier il coc della dumonda: Sche il dialect miera, miera cun el era il lungatg. Quei ei ina lescha generala che mintga biolog dils lungatgs enconuscha. Mo tgei sto in dialect far per untgir a la mort, per serecuvrar da sia malsogna?

La caussa stat aschia. In dialect viva sil pli tras l'*udida*, el vegn tschintschaus mo buc legius. Cura ch'in dialect ei periclitaus, sto la *vesida* (pia la lectura) gidar a l'*udida*. La *vesida*, la scartira dat automaticamein ina ferma fuorma al dialect baluccont: pertgei ella gida alla memorgia. Ils alfabets ein adina naschi ord' il basegns de seregordar visivamein d'enzatgei: nus havein pia de duvrrar nuot auter che quella veglia medischina pil lungatg della Tumliestga.

Ins savess gir encunter nossa conclusiun: Leis vus pia tschentar si in auter romontsch de scartira? Havein nus buc avunda de quels?

Risposta. Jeu stun mal, mo ei para ch'i seigi buc' avunda, priu or il cass ch'ins vegli schar germanisar la Tumliestga. Ed era sch'ins preferescha de schar germanisar la Tumliestga crescha tuttina il diember dils lungatgs romontschs de scartira per in, pertgei quels de Schons han concludiu ded ir lur atgnas vias cun ni senza nossa lubientscha.

Mo la malaveglia ni la nunveglia encunter l'expressiun «niev lungatg de scartira» perschenda our d'ina surcapida e confusiun de quella cun l'altra de «lungatg ufficial». Lungatg ufficial ei il lungatg duvrau ellas relaziuns denter Stadi e conburgheis (dertgira, posta, telegraf, radio, annunzias, affischas, numnadas dils loghens, lungatg duvrau ellas scolas dil Stadi ni dil Cantun, vid ils plaid officials oreifer igl entschess romontsch e. a. v.). In lungatg de scartira ei enzatgei auter, drova buc esser officials, quei ei oravontut ina caussa culturala che perschenda ni orda l'atgnadad lit-

terara d'in dialect ni our da raschuns pedagogicas ni da protecziun culturala d'in lungatg en prighel. Suenter miu quitar, san ni il Surmiran ni il niev naschiu Sutsilvan anflar dretg historic ni mussar il dretg numeric de vegnir risguardai sco uffizials, els han il dretg d'haver e pertgirar in' atgna litteratura, atgna scolas de vischnaunca, il dretg, sch'els vulan, d'haver ils priedis de baselgia en lur agen lungatg, mo pil rest ston els tscharner sco lungatg uffizial u il sursilvan u il ladin.

Cura che jeu plaidel de «stadi» manegel jeu natiralmein il stadi svizzer. L'idea svizzera de «stadi» sa buc vegnir paregliada cun quella dils auters stadis. Sch'ins stuess ir suenter las ideas iastras de «stadi» fuss ei cheu el Grischun, schon la vischnaunca in stadi, ual sco illa veglia Grecia la «polis». Mo nus manegein cheu l'«ensemesser» de quels miniaturstadis, la ligia, la «confœderatio» de quels. La vischnaunca persesezza drova natiralmein per ses acts uffizials il dialect de cultura tier il qual auda il vitg en dumonda.

Il dretg de scriver siu dialect ha mintgina minoritad. Enten Nordfinlandia vivan strusch siattschien lappons, tuts bilinguists, mo els han tonaton survegniu agens cudischs de scola dalla regenza d'Helsingfors. La Russia cun 150 000 000 olmas e pli de trenta lungatgs de scartira ha buc sestermentau de tschentar si in lungatg de scartira depli pils treiamilli lappons ch'avdan la miezinsla de Kola. Quei dretg enconuschan sco normals tuts ils stadis e las culturas, pridas or las regenzas nazionalistas e centralistas. E quei ei maneivel d'entellir, pertgei in stadi democratic (ella muntada pli largia de quei plaid) enconuscha — orda ses principis — sco siu duer la pertgironza de tuttas culturas enten el representadas e siu agid per las culturas malsaunas ni periclitadas. In vegl caracteristic dialect ha pil stadi democratic silmeins la medema empurtonza sco per exempel ruinas archeologicas niev anfladas ni la fauna ni la flora periclitada. Cura ch'ins anfla ina petga rutta dils temps romans repar' ins ella, cura ch'in dialect impurtont ei periclitau pertgir' ins quel en las casas de glas dellas scolas. Ina regenza centralisada mo tonaton democratica sco la svedesa ha buc sulettamein gidau tier ina pintga litteratura pils 7—8000 lappons svedes, mo ha era fixau «tiarms de demarcaziun» encunter ils jasters (q. v. g. ils svedes sezs!) che cul turissem e l'industriali-

saziun smenatschan la cultura lapponica: ina cultura che, schegie nunenconoschenta als biars ei ina dellas pli bialas ch'ins sappi sepatertgar.

Natiralmein sa quei buca far mintga stadi per mintga dialect. Co ei dat carstgauns de differenta valeta, dat ei era dialects e dialects. Mo mintgin sa che tuts ils dialects romontschs ein venerabels buc sulettamein pils romontschs sezs e (pervia de lur muntada nazionala) per la Svizzeria e era buc sulettamein pils filologs, mo per tut l'occident sco in dils rests pli agens d'ina veglia cultura universal, la cultura latina.

VI.

Sclarida la dumonda teoretica san ins vegnir tier la caussa pratica. Co sto la Tumliestga tschentar si in lungatg de scartira? Cheu dat ei duas vias. U far pintgas midadas al lungatg de scartira vivon recognoschius (en nies cass il Sursilvan) u ir atgnas vias.

Eisi pusseivel de far pintgas midadas al Sursilvan? Oravontut stuess ins survegnir dal Sursilvan la lubientscha de far quellas midadas e quei sa il Sursilvan buc lubir. Il Sursilvan ei il lungatg fixaus, cun quel tracta ins buc, u prenda ins quei sco igl ei, u ins refiera quei.

Mo ins savess leger il Sursilvan cun ina ortoepia tumliestgina. Quei fuva miu emprem patratg. Sin la basa dell' ortoepia faeröica level jeu menar atras quella caussa per la Tumliestga. Quei ei buc gartegiau. Las letgas morfologicas e foneticas denter Surselva e Sutselva ein fetg grondas e tras quella via nunsumunteivlas.

L'otra via ei de tschentar si ina atgna ortografia per la Tumliestga sin basa fonetica. Quei fuss natiralmein maneivel.

Cheu savess ins cuntergir aunc ina gada e gir ch'ei savess buc esser schi maneivel: Las differenzas foneticas enteifer la Tumliestga seigien fetg grondas.

Risposta. Las letgas foneticas enteifer Surmir denter Sur- e Sutses ein bia pli grondas che las letgas enten la Tumliestga. Tonaton ha Surmir survegniu ina oreifra ortografia fonetica.

Mo las difficultads vegnan orda Schons. Schons, quei vul gir la Sutselva aulta veva gia tschentau si (mo aunc buc dau ora) atgnas normas ortograficas che havessen saviu per biars risguards veser or sco ina dubletta dellas normas tartgadas per la Tumliestga

(q. v. g. la Sutselva bassa): Pertgei quels dus dialects ein las variantes d'in medem lungatg.

Mes lecturs selaiian segiramein perschuerer davart quei sch'els legian las suandontas tabellas.

A. Caracteristicas foneticas communablas

<i>Latin*</i>	<i>Schons e Tumlietga</i>	<i>Surselva</i>
1. á suentar palatal	ea tgea stgeala igleada pitgear partartgear e. a. v.	a casa scala egliada pitgar patertgar
2. é aviar avon a, e	ea beala eastr feasta faneastr peal searp	ia biala iastra e. a. v.
3. é serrau	e mesa stattevel flevel pever mel nev	ei meisa statteivel fleivel e. a. v.
4. au	o poc o (c) or oda tgosa	au pauc aug aur e. a. v.
5. átu (partic.)	o tgiro purto pro	au tgirau purtau prau

* Igl accent giz vid ils bustabs latins munta ch'il vocal ei tonics.

<i>Latin*</i>	<i>Schons e Tumliestga</i>	<i>Surselva</i>
6. ál plus cons. (*Sclaus Veulden e Sched che han au)	ól* tgold olt bold fols gold	aúl cauld ault baul e. a. v.
7. n latin suenter in vocal velar accentuau	ng** tgáng gráng páng	n tgaun graun paun
8. n latin suenter é, í, ú	ng plagna fagn vegn egn	n pleina fein vin in
9. ént latin	aint suainter mumaint cunaschaint	ent suenter mument (en) conuschent
10. itia latin	<z> tga careztga balez tga reheztga	<z> ia carezia bellezia rihezia
11. ca e ga latin vegnan (de plí enten Schons) palatalisai	tga tgaval tgoltschas tgold	ca, ga caval caultschas cauld
12. ía	ei (ai, oi) - a veia cuvreia cumpagneia	i - a via cuvia cumpagnia

** Igl accent giz vid ils plaids sutsilvans munta diftongaziun en Tumliestga.

B. Caracteristicas morfologicas comunablas

	<i>Schons e Tumlietga</i>	<i>Surselva</i>
1. Munconza digl - el vid l'l. ps. presch. e impf. ind.	port ves tgir	portel vesel tgirel
2. Ils pronoms persunals atonics smugliai cul verb	oz suntu (i) a tgea damán nainsa ad aclas quegl laschin als oters	
3. Ils pronoms persunals tschentai avon il verb.	El ans scriva e. a. v.	
4. Igl s vid la 4. ps. dil. presch. ind.	que sperain-s-a mintga gi	
5. Il caracter arcaic dils symbols de relaziun (pronom, coniuncz., preposiz., adverbis)	agli, glis ner, par davent, bugent	

Dapi ca las caussas stattan aschia, ina dubletta ortografica fussi stada u in luxus u ina causa da rir or. Il luxus ei memia cars cura ch'ins tracta de finanziar ils cudischs de scola, e a la rideivladad sto ina ortografia untgir or, pertgei ella vegn gie — sco adina ell' historia — ad anflar critica avunda.

Il parsura della «Renania» signur Loringett, sia consulenta scientifica dunschala Dr. phil. Mena Grisch, ils scolasts de Schons che, tuts ensemen, vevan luvrau or las Normas de Schons, han se-schau perschuer da mes patratgs. E quei ei ina biala emprova de lur quitau pil Romontsch ordeifer ils tiarms dell' ina ni l'otra vallada.

Aschia hai jeu survegniu l'honor e la responsabladad de tschentar si normas comunablas per l'aula e la bassa Sutselva, per Schons e la Tumlietga.

Jeu sorprendel natiralmem mia part de respunsabladad vida l'ortografia della Sutselva. Mo ils Romontschs de Schons e della Tumlietga ston se regurdar de quei: Las malsognas dils lungatgs ein en biars risguards sco las malsognas de gnarva. La recuvrada or da quellas malsognas sa buc haver liug senza la conlavuraziun dil malsaun. Sch'il malsaun *vul* buc ni sa buc pli vuler se recuvrar, sa negina ortografia gidar. Jeu roghel pia tut ils Romontschs della Sutselva d'esser gideivels a mi, sinaquei ch'jeu sappi era gidar ad els.

Dr. Gangale.

Postilla

(*scretta igl october 1944*)

La lavur cheu survart ei vegnida fatga enconuschenta il fevrer 1944. Finamira de quella fuva de mussar co la Tumliestga e Schons saudien ensemen e stoppien ensemen sedustar per lur existenza romontscha. Quei fuva ina verdad «à la Monsieur de la Palisse»; mo era quellas san mintgaton vegnir emblidadas e ston da temps a temps vegnir spurladas da rudien. Ed uossa, suenter sis meins da lavur per la caussa sutsilvana, dat ei, sco ei para, negin pli che ha dubitonzas en quella verdad fundamentala.

Mo ussa che sur quella damonda ein tuts perina, prueschan (e quei ei trasatras natural: mintga niev mument psicologic ha sia carga de dubis) novs quitaus e amicavlas criticas e questa ga davart la metoda de «realisar» il lungatg de la Sutselva. Nus lessan pia, en questa postilla, serenar, suenter puder, quels pugns nunclars.

- I. Ei dat buns amitgs surmirans che manegian ch'ins havess stuiu «ir ensemen» cul Surmir enstagl de drizzar si in quart lungatg.

Resposta: Dapi che quels de Surmir san buca e ston buca midar lur ortografia per far concessiuns alla pintga Sutselva, vess quei «ir ensemen» muntau per la Sutselva ton sco dar si sesezza el Surmir. Denton er sche quei fuss stau giavischau dalla Sutselva anor, vessen ins tuttina sesturschiu ded ina gronda malmaneivladad: quella: che il Surmiran ei confessionalmein memia compacts, epi, memia giuvens e buca firmius avunda per laguttar il Sutsilvan. Ei vess mo dau mal il magun. Vitier vegn lu aunc ina difficultad «tecnica». L'ortografia surmirana ei ina ortografia fonetica che untgescha allas grondas differenzas denter Surses e Sutses secentralisond sin Mon: quei fuss il medem sco sch'il Sutsilvan secentralissas sin Scharans. Mo nus savein buca far quei, nossa ortografia sto esser «decentrada» per dar via libera a silmeins treis ortoepias, (e quellas stuein nus haver sche nus lein spindrar enzatgei), ed il lungatg de Scharans sto restar per nus mo ina stela polara.

Igl avegnir sulet vegn ad astgar salvar la metoda sutsilvana e sur la metoda surmirana. Da mia vart giavischel ieu ad

omisduas la gurbida digl avegnir: alla Sutselva per raschuns tonanavon claras, agli Surmir perquei ch'igl ei in dils lungatgs ils pli musicals che jeu encanusch.

II. Ins ha getg vi e neu che nossa ortografia vegni a vegnir empau artificiala.

Resposta: Il plaid «artificial» sa ella scienza ortografica strusch vegnir duvraus perquei ch'el ei memia stendibels ed elastics per saver muntar enzatgei. Sin lezza basa savess ins per sumeglia, mussar ch'er l'ortografia sursilvana seigi artificiala. Mo cun la remarca d'«artifizi» manegian nos criticunzs matei ina ortografia historica. Igl eir ver — siglmains miezver — che nossa ortografia seigi historica. Cura che la metoda fonetica saveva buc contonscher e reflectar en sesezza la «koinè», la cuminonza linguistica, vein nus stuiu rumper in autra via ed anflar la «koinè» sil terratsch historic. Per in ton vein nus stuiu reconstruir quellas fuormas cun accents, sunter la sumeglia dil franzos, mo in bien ton de quellas vein nus anflau ella literatura classica sur- e sutsilvana. Ei quei in sbagl? Mo era l'ortografia d'Engiadina ota ei ina ortografia historica. Era la franzosa ed inglesa ein historicas. In affon de sis onns d'ina vischnaunca dellas Cevennes u dil Wales ei buca pli perderts ella ortografia franzosa ne inglesa ch'in affon de Maton u de Tumeigl ell' ortografia sutsilvana. Epi?

Mo igl ei cul plogn d'«artifizi», forsa buca manegiau l'ortografia mobein il lungatg ensesez, il scazi de plaids, la morfologia: e quei matei pervia de quei che nus duvrein plaids e fuormas de Ferrera ensemen cun plaids de Prez, e plaids d'Andeer ensemen cun plaids de Veulden. Mo nus essan vidlunder puspei en buna cumpania: las lavurs lexicalas dil dr. Vieli per la Surselva sefundan era sin quella metoda e la blearezia de furmas morfologicas ch'el prenda en ella glesta dils «verbs nunregulars» digl «Vocabulari scursaniu» sursilvan ei era ina emprova de sia vasta egliada linguistica. Igl ei ver, nus duvrein buc — sco la Surselva — plaids internaziunals: mo de quels vein nus nagin basegns: nus stuein mai spindrar in lungatg de purs e fintschalas gest cul plidar co quels purs e fintschalas plaidan, prius or ils plaids tudesgs ch'els dovran. Ei quei la cumprova che il Sutsilvan seigi in lungatg artificial? nu pli tguntg, la cumprova che que seigi il romontsch il pli natiral ch'ei detti?

III. Ins gi ch'il Sutsilvan vegni a murir della fom pertgei ch'el hagi buca per se viventar, ina literatura sco il Sursilvan posseda.

Resposta: Sche quei fuss ver, sche vessan tuts lungatgs, schon en lur tschancun preliteraric stuiü murir, pertgei ch'ei vevan nagina literatura. Seigi quei sco ei vegli, ina causa ei segira e quella ei che ils purs e las fintschalas della Sutselva legian nagin classic e che persunter nies mudest lungatg drovi nagina literatura sco la Sursilvana. En Sutselva vein nus oz aunc nagina peda per seras literaras: leu dat ei vischnauncas, sco Almen e Scharans, nua ch'ils affons romontschs tschontschan tudestg cun lur pintgs amitgs romontschs en scola e sin gassa; ei dat ina vischnaunca, Sarn, nua ils romontschs naschi leu tschontschan tudestg cun las famiglias romontschas vengidas neu dalla Surselva: l'in ri or il romontsch «de cheu si», l'auter vul buca enconuscher il romontsch «da la sei»: sco ins vesa, nus vein autras dumondas.

IV. Ei tuna che, tras la zavrada della Sutselva, vegni aviarta ina privlusa crisa enten il Sursilvan sez numnadamein pertgei che il Sursilvan da messa hagi avon strusch 15 onns seuniu cun il Sursilvan da priedi, persunter quella fusiun seigi aunc buc perfetga.

Resposta: Scha ina crisa semeglionta stuess vengir perpeis (e quei ei tuttavia bucca segir), vegness buca per quei la zavrada sursilvana ad esser la raschun da tschella crisa, pertgei lezza zavrada ei - er - in «reflex centrifugal» de quella uniun, enzatgei sco ina zacudada d'ina ala dil bagetg. Cun quella bugliadira han se scarpau ils davos fleivels ligioms denter Surselva e Sutselva. Cun quei vul ins buca gir che quella seigi buca stada endretg. Sch'ella ei gartejada, ei la caussa enuorden. Mo cun quella ston ins prender en quen siu reflex, la «zavrada» sursilvana. Tochen uss vein nus semprou de gestificar la zavrada or da raschuns, scodengir, internas. Mo igl ei pusseivel che lezza survigni era ina funcziun dator, per l'entira Retoromania, ch'ella munti il gudogn d'ina nova vesta sin la dumonda dell' unitad linguistica e quei eir che lezza, sche insumma contonscheivla, sappi buca vengir contonschida cul star eri vid l'in ni l'auter Pol dal Romontsch, vid Rueras ne vid Punt Martina, mo bein cun sedrizzar encunter siu Equador, il Grischun central.

dr. Gangale.